

М.І. Сірий,
старший науковий
співробітник Інституту
держави і права
ім. В.М. Корецького
НАН України,
кандидат юридичних наук

Касація — основна функція Верховного Суду України

Інститут касації в його класичному розумінні притаманний правовим системам континентального права, у яких домінуючим джерелом права є нормативні акти, що приймаються вищим законодавчим органом на основі політичної більшості (сталої чи ситуативної). Законодавчий механізм допускає високий рівень політичної доцільності і, як наслідок, нормативні акти не завжди є досконалими, не завжди належним чином відображають соціально-правові реалії соціального буття. При застосуванні законодавчих норм на практиці об'єктивно виникають труднощі з їх правильним та однаковим тлумаченням. Якщо такі труднощі вчасно не подолати, то це суттєво перешкоджатиме стабільному розвитку права, збалансованому функціонуванню правової системи країни¹.

Саме з огляду на зазначені причини у XVIII—XIX ст. у період утвердження демократичних підвалин державності у країнах Європи були створені касаційні (верховні) суди (касаційні суди Франції, Італії, Бельгії, верховні суди Іспанії, Данії, Нідерландів тощо). У цей же час у Російській імперії після судової реформи 1864 р. роль єдиної касаційної інстанції для всіх судів без винятку почав виконувати Правительствующий Сенат.

Верховні (касаційні) суди створювалися у європейських країнах у той самий період, коли в них утверджувався парламентаризм. Важливо відзначити, що історичний процес формування в судових системах касації супроводжувався надзвичайно ґрунтовною політичною і юридичною дискусією про співвідношення законодавчої та касаційної функції у державі. Право у правовій системі фактично здійснює «кругообіг» на кшталт відомого кругообігу води у природі. А саме, спочатку законодавець приймає правові норми та «з одних рук випускає» їх у суспільне життя, а згодом ці норми, пройшовши апробацію в численних життєвих ситуаціях, повертаються в одні (але вже в інші) руки — «в руки» верховного (касаційного) суду на остаточну перевірку їх змісту. Таким чином, законодавча функція парламенту і касаційна функція верховного (касаційного) суду — це дві державні функції в єдиному механізмі національного права, що доповнюють одна одну. З огляду на це співвідношення у правовій системі унітарної держави може бути лише один законодавчий орган, а отже, має бути й лише один касаційний суд.

Summary

The author studies peculiarities of cassation function as the highest one in the hierarchy of judicial functions and in view of historical process of formation of the institute of cassation in judicial systems of European countries and legal nature of this institute, makes a conclusion that the Supreme Court of Ukraine is one and only cassation instance

¹ Див.: С і р и й М. Система перегляду судових рішень в Україні: погляд у майбутнє // Юридичний журнал. — 2003. — № 3. — С. 112.

В усіх сучасних демократичних країнах парламенти дуже уважно слідкують за рішеннями верховних (касаційних) судів і, враховуючи ці рішення, постійно корелюють законодавчі ініціативи. Федеральний конституційний суд Німеччини в одному з рішень дійшов висновку, що функція права — справедливо вирішити проблему, не тільки спрямовує законодавчу діяльність, а й стає критерієм перевірки того, чи не потребує чинний закон уточнення².

За умови існування в судовій системі спеціалізованих судів різне тлумачення закону зростає «в арифметичній прогресії». Кожна ланка спеціалізованих судів відображає не загальносуспільні політико-правові та соціально-економічні інтереси, а виключно інтереси «свого» суспільного спектра

Правова природа касації «не лежить на поверхні», не виводиться з текстуального тлумачення змісту певних правових норм, зокрема положень закону про судоустрій або процесуальних кодексів. Вона знаходиться у «пластах» загального розуміння права, побудови правової системи та механізмів правореалізації.

Передусім, природа касації виявляється в основному завданні суду — правильно та справедливо вирішити правовий спір. А це завдання не з легких. В усіх країнах, в усіх правових системах суди нижчого рівня допускають чимало юридичних та фактичних помилок. Причинами цього є: складність і запутаність окремих життєвих обставин, проблеми, пов'язані з недостатньою кваліфікацією правників, відстороненість населення від діяльності органів правосуддя, існування фактів підробки документів, залякування та підкупу свідків, експертів, фальсифікації доказів тощо. Зазначені об'єктивні та суб'єктивні причини є традиційним «продуктом» соціального буття. Окрім цього, на шляху до справедливого суду стоять і згадані вище «продукти розвитку права», а саме — недосконалість законодавства та неоднакове його тлумачення. Якщо перша сукупність причин допущення судових помилок повинна долатися засобами апеляції, то друга — це, головним чином, сфера дії касації.

Очевидно, що доволі складно справедливо вирішувати спір у суді, коли норми одного закону прямо суперечать нормам іншого. В умовах нестабільної політичної системи та перманентної кризи парламентаризму законодавство, як правило, перенасичується такими суперечностями. Як наслідок, суди за схожих фактичних обставин приймають різні, інколи протилежні рішення у справах.

Різне тлумачення закону є «традиційною» проблемою правозастосування. За будь-яких умов розвитку правової системи вирішення цієї проблеми актуальне, адже має прямий зв'язок з постійним розвитком права та правової думки. Але необхідно зробити застереження, що її вирішення істотно ускладнюється в умовах конкуренції правових принципів, коли законодавець разом із принципами демократичного, правового, ринкового та відкритого суспільства застосовує принципи, наприклад, соціалістичного права. Ускладнюється тлумачення правових норм і тоді, коли правова доктрина переповнена суперечливою аргументацією. Через це судді, прагнучи надати у рішеннях найкраще пояснення тій чи іншій правовій нормі, можуть, спираючись на різну аргументацію, неоднаково її тлумачити.

За умови існування в судовій системі спеціалізованих судів різне тлумачення закону зростає «в арифметичній прогресії». Кожна ланка спеціалізованих судів відображає не загальносуспільні політико-правові та соціально-економічні інтереси, а виключно інтереси «свого» суспільного спектра. Й саме під впливом цих вузькоспрямованих інтересів прагне завжди «по-особливому» тлумачити закон.

Для подолання невизначеності у праві та забезпечення однакового застосування правових норм усіма без винятку судами країни й утворюється верховний суд як єдина касаційна інстанція, як суд, що своїми рішеннями утверджує єдину для всіх інших судів нижчого рівня логіку застосування правових норм та розгляду відповідних категорій справ

Таким чином, унаслідок недосконалості законодавства та неоднакового його тлумачення в судовій системі об'єктивно виникає конкуренція судових рішень, що завжди може перерости в глобальну проблему невизначеності у праві. Саме для її подолання та забезпечення однакового застосування правових норм усіма без винятку судами країни й утворюється верховний суд як єдина касаційна інстанція, як суд, що своїми рішеннями утверджує єдину для всіх інших судів нижчого рівня логіку застосування правових норм, єдину логіку розгляду відповідних категорій справ. У юридичній літературі справедливо відзначається, що стабільність відповідного тлумачення правових норм у судовій практиці прямо залежить від позиції касаційного суду, оскільки «...рішення нижчої судової інстанції не створює настільки обґрунтованого сподівання на прийняття в майбутньому ідентичного рішення...»³.

² Див.: Циппеліус Р. Юридична методологія. — К., 2004. — С. 24.

³ Там само. — С. 120.

Очевидно, що питання касації пов'язано з основами судоустрою. Більшість сучасних правових механізмів є складними соціальними конструкціями. Зокрема, нинішнє суспільство неможливо уявити без розгалуженої системи судових установ. Зрозуміло, що між окремими судами в цій системі має існувати ієрархія, тобто розрізнення судів за ознакою «вищий» або «нижчий». Ця ієрархія вибудовується з об'єктивної потреби у виконанні трьох основних функцій правосуддя: розгляду правового спору по суті (перша інстанція), перегляду справи як з фактичного, так і юридичного боку (апеляція), остаточного перегляду справи виключно з юридичної точки зору (касація). Саме з огляду на ці функції й визначається найбільш поширена у світовій практиці триланкова структура судової системи.

В Україні як демократичній державі повноваження на здійснення судової влади Верховному Суду України надано не парламентом, а саме Конституцією. Тому позбавлення Пленуму Верховного Суду України повноважень здійснювати правосуддя і передача повноважень на здійснення касації у будь-якому вигляді судам нижчого рівня не відповідають змісту Основного Закону

Щодо ролі найвищого суду в країні, то слід сказати, що остаточний перегляд справи виключно з юридичного боку має три основні модифікації: це, найперше, згадана касація (Франція, Італія, Бельгія та ін.), ревізія (Німеччина), повторна апеляція (США, Англія). Усі ці модифікації хоч і мають свої особливості, проте створені з однією метою — забезпечити єдність судової практики, тобто однакове застосування всіма без винятку судами правових норм шляхом остаточного перегляду справи виключно з юридичного боку в найвищому суді країни.

Якщо до судової системи разом із загальними судами також входять підсистеми спеціалізованих чи мирових судів, між якими об'єктивно виникають спори про підсудність, то додатковим завданням єдиної касаційної інстанції — верховного суду країни — є забезпечення єдиної логіки застосування правил підсудності, щоб громадяни чітко розуміли, в якому випадку до якого суду слід звертатися.

Екстраполяція викладеного вище на сучасну систему судоустрою в Україні не повною мірою текстуально підтверджується у законодавстві, а тому деякі аспекти цієї проблеми потребують детального аналізу. Так, зокрема, виникає питання, чи можна стверджувати, що згідно з визначенням у ч. 2 ст. 125 Конституції України Верховного Суду України як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції він за своїм консти-

туційним статусом є судом повної та остаточної касації? Відповідь знаходимо насамперед у ст. 6 Конституції, яка визначає базовий принцип усієї правової системи — принцип розподілу влади.

В усіх без винятку демократичних країнах світу роль конституції полягає у визнанні розподілу влади як принципу її організації та обов'язкової умови для панування в суспільстві свободи, а також визначенні характеру відносин між державою та особою. Визнати розподіл влади означає безпосередньо в конституції ствердити, що вся законодавча влада належить парламенту, вся виконавча — уряду (в сучасному українському варіанті — уряду та президенту), а вся судова влада — судам на чолі з верховним (касаційним) судом країни. При цьому щодо судової влади у конституціях одних демократичних країн прямо визначено, що вона належить верховному суду країни (як у США), у конституціях інших країн може не міститися такої норми, але аксіоматичним вважається, що верховний суд країни тому і є за своїм призначенням верховним, що він вищий від усіх інших судів, відповідно, має повноваження відмінити або змінити рішення будь-якого суду в країні. Це означає, що саме верховний суд певної держави наділений усією повнотою судової влади, є судом повної та остаточної касації.

Важливо наголосити, що в Україні як демократичній державі повноваження на здійснення судової влади Верховному Суду України надано не парламентом, а саме Конституцією. Тому, між іншим, і позбавлення Пленуму Верховного Суду України повноважень здійснювати правосуддя, і передача повноважень на здійснення касації в будь-якому вигляді судам нижчого рівня (зокрема, Вищому господарському та Вищому адміністративному) не відповідають змісту Основного Закону.

З теоретичної точки зору за жодних обставин вищий спеціалізований суд для жодної сукупності судів не може бути повною та остаточною касаційною інстанцією

За компромісного політичного підходу в Україні сталося так, що вищі спеціалізовані суди (вищі господарський та адміністративний) були наділені окремими елементами, притаманними касаційній інстанції. На сьогодні це так. Але з теоретичної точки зору за жодних обставин вищий спеціалізований суд для жодної сукупності судів не може бути повною та остаточною касаційною інстанцією.

Звернімося до національного історичного досвіду функціонування інституту касації. Усім відомо, що в Російській імперії існувала система комерційних судів (тобто спеціалізованих стосовно системи

загальних судів). Касаційною інстанцією для цих спеціалізованих судів був Правительствующий Сенат (а саме, його 4-й департамент). Тобто жоден комерційний суд дореволюційної Росії не був наділений касаційними повноваженнями. І це цілком обґрунтовано.

Нерідко в дискусіях про касацію згадуються ч. 3 ст. 125 Конституції, в якій зазначено: «вищими судовими органами спеціалізованих судів є вищі суди». Про що свідчить це конституційне положення? Звісно, лише про те, що всі інші спеціалізовані суди стосовно вищих є судами нижчого рівня. Відповідно, вищий спеціалізований суд має компетенцію відмінити та змінювати рішення нижчестоящих спеціалізованих судів. Про касаційний статус вищого спеціалізованого суду в цій нормі жодним чином не йдеться. У деяких європейських країнах територіальні суди, що виконують функції суду першої інстанції або апеляційної, називаються вищими, але при цьому ніхто не пропонує перетворювати їх у касаційні суди.

Гарантований ст. 8 Конституції принцип верховенства права з очевидністю встановлює, що заради визначеності у праві лише один найвищий суд має виконувати функцію повної та остаточної касації. Що ж стосується розподілу повноважень між Верховним Судом України та вищими спеціалізованими судами, то і тут все просто: всі суди країни є нижчестоящими стосовно Верховного Суду України.

У мотивувальній частині Рішення Конституційного Суду України від 11 березня 2010 р. № 8-рп/2010 у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження», які містяться у статтях 125, 129 Конституції України, цілком вірно зазначено, що «наявність двох касаційних інстанцій для перевірки рішень спеціалізованих судів не відповідає засадам правової визначеності». Із цієї тези з огляду на правову природу касації та правила логіки можна зробити лише один висновок про те, що в унітарній державі, якою є Україна, має існувати лише одна касаційна інстанція, єдина для всіх судів без винятку⁴.

З 1991 по 2001 рр. Україна пройшла тяжкий шлях до об'єднання в єдину судову систему. Як відомо, згідно з п. 12 Перехідних положень Конституції система арбітражних судів на чолі з Вищим арбітражним судом України у червні–липні 2001 р. була приєднана до системи судів загальної юрисдикції. Згодом відбулося формування системи адміністративних судів. Диференціація процесу-

альної форми та форм захисту права в суді, безперечно, має викликати схвалення, але, на жаль, утвердження нових складових судової системи України інколи супроводжується прагненням розпорошити касацію по різних вищих судах і тим самим знову поділити судову систему на відокремлені, майже не пов'язані між собою фрагменти. Доцільно згадати слова видатного юриста XIX ст., одного з найкращих фахівців у питаннях організації судової системи та побудови порядку судочинства І.Я. Фойницького: «...континентальні держави ... можуть досягти об'єднання судової влади, а отже, і забезпечення їй зовнішньої самостійності підпорядкуванням усіх судових справ вищому касаційному нагляду одного суду. Будь-яке коливання такого об'єднання призводить до роздрібнювання судової влади та її слабкості»⁵.

Утвердження нових складових судової системи України інколи супроводжується прагненням розпорошити касацію по різних вищих судах і тим самим знову поділити судову систему на відокремлені, майже не пов'язані між собою фрагменти

Певне змістове навантаження визначення касації розкривається і в положенні п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції щодо «забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом». Насамперед, щодо обмеження у праві на апеляцію і касацію. У світовій практиці з огляду на малозначність і з метою економії ресурсів допускається обмеження права на апеляцію для цивільних справ з невеликою ціною позову. Щодо кримінальних справ, то це обмеження чітко передбачено ч. 2 ст. 2 Протоколу № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У свою чергу, право на касаційне оскарження не повинно мати зайвих формальних обмежень.

У статті 55 Конституції закріплено право особи на судовий захист. Як відомо, конституційний принцип забезпечення доступу до правосуддя означає доступ як до першої, так і до останньої судової інстанції, тобто доступ до всіх судів без винятку, доступ без будь-яких зайвих формальних перешкод. Таким чином, закріплене у цій статті право передбачає, зокрема, право кожної особи звернутися до найвищої судової інстанції для визначення правильності застосування у його судовій справі матеріальної чи процесуальної норми, тобто звернутися з касаційною скаргою до Верховного Суду України.

Доцільно також наголосити, що «забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення

⁴ Див.: С і р и й М. Касація. Чиє слово останнє? // Дзеркало тижня. — 2010. — 3—9 квітня.

⁵ Фойницький І.Я. Курс уголовного судопроизводства: в 2 т. — СПб., 1996. — Т. 1. — С. 159 (Переклад автора).

суду, крім випадків, встановлених законом» — це не принцип права, а лише фрагмент конституційного принципу забезпечення кожному доступу до правосуддя, що включає доступ до всіх судів (першої, другої інстанцій та касації).

Чи означає наведене вище конституційне положення, що законодавством може бути передбачене лише одноразове касаційне оскарження та, відповідно, одноразовий перегляд рішення суду?

Враховуючи національний історичний і світовий досвід, теоретичні основи організації та функціонування судових систем, слід зазначити, що, наприклад, у касаційних судах Франції, Італії, Бельгії тощо звичайною практикою є слухання тієї самої справи кілька разів. Касаційний суд Франції складається з п'яти палат з цивільних справ (включаючи палати з торгових та фінансових справ, палату з соціальних питань) та кримінальної палати; Касаційний суд Італії складається з трьох палат із цивільних справ, однієї з трудових та шести палат з кримінальних справ, Касаційний суд Бельгії складається із трьох палат (кримінальної, трудової, цивільної та комерційної) і т. ін. У касаційних судах цих країн, а також будь-якої європейської держави справи спочатку слухаються найменшим складом суддів (3—5 суддів). Потім, якщо скажник доведе, що його право не здобуло належного захисту, справа вже повторно буде слухатися судовою палатою в повному складі або на об'єднаному засіданні кількох палат. Якщо правове питання в судовій справі має важливе значення для всієї правової системи країни, то така справа надалі може бути розглянута всім Касаційним судом у повному складі на пленарному засіданні.

Таким чином, касаційний перегляд не є і технологічно не може бути одноразовим. Про жодну одноразовість касаційного перегляду не йдеться ані в Конституції, ані в жодному міжнародно-правовому акті. Одноразовість касаційного оскарження та касаційного перегляду рішення суду не має методологічного обґрунтування, не має аналогу ні в теорії права, ні у світовій практиці.

Чи можуть законом бути передбачені інші форми оскарження та перегляду рішень судів, які у процесуальній формі є вищими за касацію? У цьому випадку йдеться, наприклад, про перегляд справ за винятковими обставинами, що нині встановлено в процесуальному законодавстві України. Ні в теорії права, ні у світовій практиці немає такого порядку перегляду судових рішень, як перегляд справ за винятковими обставинами, який би був вищий за касацію. Сучасна українська модель зазначеного перегляду є доволі суперечливою. Вона прямо протирічить основам процесуальної

форми, оскільки передбачає перегляд з підстав, які перебувають за межами самої судової справи, що переглядається. Згідно з аксіомою процесуальної форми усі підстави для перегляду судової справи випливають із самої справи, відповідно, не може бути підстав для перегляду справ, які перебувають поза її межами.

Немає як теоретичних, так і конституційних підстав для того, щоб встановлювати якісь форми оскарження та перегляду рішень судів — вищі ніж касаційне оскарження. Таких конституційних підстав у Конституції немає і бути не може. Верховний Суд України є касаційною інстанцією ще й тому, що функція касації — це найвища функція в ієрархії судових функцій. Вище касаційної функції жодних інших судових функцій не може бути за визначенням.

Ні в теорії права, ні у світовій практиці немає такого порядку перегляду судових рішень, як перегляд справ за винятковими обставинами, який би був вищий за касацію. Сучасна українська модель зазначеного перегляду прямо протирічить основам процесуальної форми, оскільки передбачає перегляд з підстав, які перебувають за межами самої судової справи, що переглядається

У сучасному італійському законодавстві про судоустрій дуже ёмко визначено, що Касаційний суд Італії забезпечує точне дотримання та однакове тлумачення закону, єдність національного права⁶.

Касаційна інстанція в повному розумінні цієї правової категорії — це судова інстанція, юрисдикція якої поширюється на всю систему національного права в цілому, і яка є вищою для всіх судів без винятку. Отже, не може називатися касаційною інстанцією орган чи установа, юрисдикція яких поширюється лише на частину національного права, зокрема, господарське право або ж законодавство про діяльність органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, про державну службу, вибори і т.п.

Важливо зазначити, що з методологічної точки зору касація не може здійснюватися за моделлю разового (для розгляду конкретних справ) «механічного» об'єднання трьох чи чотирьох різногалузевих вищих спеціалізованих касаційних судів. Верховний (касаційний) суд країни — це суд, що здійснює касаційну функцію на основі саме загальноправової методології, загальних принципів права, правових положень і підходів, що є базовими для правової системи в цілому. Основу ж будь-якої відомчої спеціалізації складають не загальноправові, а галузеві принципи, методи та підходи у пра-

⁶ Див.: Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / Отв. ред. А.Я. Сухарев. 2-е изд. изм. и доп. — М., 2001. — С. 284.

ворозумінні та правозастосуванні. Загальновідомо, що «механічна» сума галузевих принципів за жодних обставин не дає у підсумку визначення загальноправових принципів, «механічна» сума методологічних основ окремих галузей права не формує загальноправову методологію.

У разі запровадження трьох чи чотирьох відокремлених касаційних судів уся судова практика перетвориться на суцільний хаос. Під впливом окремих політичних та соціально-економічних інтересів кожна касаційна інстанція буде формувати власні, окремі від інших складових судової системи правові позиції та підходи у правозастосуванні, масовими стануть конфлікти з питань визначення підсудності. Окрім того, постійна «війна» між окремими судовими юрисдикціями не тільки буде блокувати судову систему, вона об'єктивно негативно впливатиме на законодавчий процес та призведе до розбалансування основи правової системи країни.

Для розвитку права цінність касації полягає не стільки в тому, що вищий суд відмінює рішення суду нижчого рівня, постановлене з порушенням закону. Основна її цінність вимірюється якістю касаційних тлумачень спірних норм права.

Правильне упорядкування касаційної інстанції в Україні — це піднесення на належний рівень авторитету, ролі й значення судового тлумачення як елементу правозастосування, забезпечення єдності судової системи та узгодженості судової практики, стабільності рішень судів нижчого рівня і справедливості правосуддя в цілому. І головне — це здійснення повноцінного переходу від радянської моделі судової системи до ідеології функціонування судової системи демократичного зразка.

Класичний постулат побудови демократичного правопорядку полягає в тому, що в системі національного права унітарної держави може існувати лише одна судова установа з повним набором ознак касаційної інстанції. Коротко сформулювати теорію судової касації можна одним реченням: верховний суд країни — касаційна інстанція.

Таким чином, визначивши Верховний Суд України як найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції, Конституція прямо визначила його статус як касаційної інстанції. Враховуючи, що касаційною в повному розумінні цього слова може бути лише одна судова інстанція, Верховний Суд України є єдиною касаційною інстанцією в Україні.

Рішення у кримінальних справах

(Закінчення. Початок ухвали див. на с. 25)

Таким чином, наявним у справі доказам апеляційний суд дав іншу оцінку, ніж суд першої інстанції, хоча безпосередньо доказів не досліджував. У своїй ухвалі апеляційний суд на порушення вимог ст. 377 КПК не зазначив, чому саме оцінка доказів суду першої інстанції є неправильною, чим спростовуються його висновки, які саме вимоги закону при розгляді справи чи ухваленні вироку суд порушив.

Крім того, розцінивши дії В. і А. як хуліганство, апеляційний суд з наведенням відповідних мотивів мав, зокрема, у своїй ухвалі зазначити, за якою з ознак, передбачених у ч. 1 ст. 296 КК, вчинені ними дії є кримінально караними. Однак суд цього не зробив, унаслідок чого формулювання обвинувачення, визнаного апеляційним судом доведеним, не узгоджується з чинним кримінальним законом.

За таких обставин колегія суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України скасувала ухвалу колегії суддів судової палати у кримінальних справах Апеляційного суду Харківської області від 4 вересня 2008 р. щодо В. і А., а справу направила на новий апеляційний розгляд.